

УДК 281.9 : 070

Іщук О. В.,
аспірантка кафедри релігієзнавства Національного університету “Острозька академія”

КОЛІЗІЇ ПРАВОСЛАВНОГО ЖИТТЯ НА СТОРІНКАХ УКРАЇНСЬКИХ ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНИХ ВИДАНЬ (ПОЧАТОК 90-Х РР. ХХ СТ.)

У статті досліджено характер висвітлення релігійно-церковного життя в Україні на сторінках провідних загальнонаціональних видань на початку 90-х рр. ХХ ст., встановлено жанровий та тематичний діапазони публікацій на релігійні теми.

Ключові слова: релігійне життя, загальнонаціональні видання, релігійна журналістика, православ'я.

Коллизии православной жизни на страницах украинских общенациональных изданий (начало 90-х гг. ХХ ст.)

В статье исследовано характер освещения религиозно церковного жизнь в Украине на страницах ведущих общенациональных изданий в начале 90-х гг. ХХ ст., установлены жанровый и тематический диапазоны публикаций на религиозные темы.

Ключевые слова: религиозная жизнь, общенациональные издания, религиозная журналистика, православие.

Collisions of orthodox life are on pages of ukrainian national editions (beginning 1990)

The article explores character of presentation of the religious life in Ukraine on the pages of leading ukrainian editions and sets the genre and thematic range of publications on religious themes.

Key words: religious life, national editions, religious journalism, orthodoxy.

Актуальність обраної теми зумовлюється майже повною відсутністю у вітчизняному журналістикознавстві та історії журналістики, як і в релігієзнавстві, історії української культури, духовності взагалі, об'єктивного дослідження релігійно-церковного життя в загальнонаціональній пресі на початку 90-х рр. ХХ ст. І це незважаючи на той значний інтерес, який викликають у науковців і громадськості процеси інституційного розвитку православ'я в Україні. Важливість й актуальність дослідження вказаної теми визначається як суто журналістикоз-

навчими проблемами, так і загальнодуховними, націотворчими, історичними, релігієзнавчими, політичними, художньо-естетичними тощо.

Якщо не брати до уваги спеціалізовану конфесійну пресу, то провідні вітчизняні загальнонаціональні мас-медіа більшість шпальт відводили, як роблять це і зараз, політичним оглядам та коментарям. Така тематика не випадково знаходить широке відображення на сторінках друківаних видань, адже, як уважав А. Москаленко, “у масово-інформаційній діяльності преса України прагне досягти результативності в пропаганді й утвердженні державності” [25, с. 544].

Варто зауважити, що державність – це не лише політична ситуація, економічні та соціальні показники, але й духовність суспільства, адже перетворення і спроби поліпшення життя в країні не будуть ефективними, якщо знижуватиметься культурний рівень людей, занепадатимуть духовні та моральні цінності.

Допомогти церкві у справі духовного виховання та єднання українського народу можуть (і повинні) провідні вітчизняні засоби масової інформації. Відтак головне завдання даної статті є спроба проаналізувати наскільки вдалося загальнонаціональній пресі досягнути цієї мети. Оскільки початок 1990-х рр. був час, коли одночасно з становленням державності відбувалося і становлення автокефального руху, важливо з’ясувати – сприяла чи, навпаки, заважала цьому, виступаючи одним з елементів маніпуляцій, загальнонаціональна преса?

Релігійна журналістика, що не обмежується лише конфесійними чи церковними виданнями, на наш погляд, має виконувати ряд важливих завдань, які полягають у наступному:

1. Інформувати громадськість про церковно-релігійні події як загальнодержавного характеру, що мають значення для всього суспільства, так і стосуються життєдіяльності певної релігійної громади, окремої релігійної організації.

2. Висвітлювати діяльність церковно-релігійних організацій, давати достатній обсяг інформації, щоб читачі могли скласти уявлення про принципи та особливості функціонування тих чи інших релігійних структур.

3. Роз’яснювати читачам у максимально доступній формі особливості релігійних доктрин і вчень, їхні переваги та недоліки, еволюцію, місце в історії держави, значення для народу, що дозволить сформувати у читачької аудиторії уявлення про релігійну панораму в країні.

4. Розповідати про церковні традиції, релігійні вірування українського народу з метою повернення нації до духовних джерел, передання історичного досвіду у вирішенні суспільно-політичних, культурних

і моральних проблем. Засоби масової інформації у своїх матеріалах на церковно-релігійну тематику мають розкривати позитивні ідеали минулого й сьогодення, боротися з поширенням зла, гріха та розпусти і в такий спосіб піклуватися про моральний стан особи й суспільства.

Для того, щоб з'ясувати, наскільки повно і об'єктивно загальнонаціональні видання забезпечували громадян інформацією про релігійно-церковне життя в державі чи навпаки маніпулювали свідомістю громадян з метою досягнення певних (конкретних) амбітних і дуже суб'єктивних цілей, було вивчено публікації на релігійну тематику таких видань, як “Урядовий кур'єр”, “Голос України”, “Київський вісник”, “Независимость”, “Post-Поступ”, “Вісті з України”, “Замкова гора”, “Київська правда”, “Республіка”, “Киевские ведомости”, “Самостійна Україна”, “Сільські вісті”, “Вечірній Київ”, “Україна молода” (за січень-грудень 1993 р.).

У публікаціях про релігійне життя України можна виділити два типи матеріалів. Перший – матеріали інформаційно-довідкового характеру: про християнських святих та святі місця, церковні приписи та настанови (пости, таїнства, заповіді), релігійні свята, звичаї та обряди, пов'язані з сакраментальними уявленнями народу.

Другий – огляди релігійних подій, аналітика, присвячена внутрішньоцерковному життю, діяльності окремих релігійних організацій та діячів. Цей другий тип матеріалів має важливе значення у вирішенні завдань даного дослідження.

Загалом 1993 р. був позначений рядом важливих подій в житті православних України. 11 червня 1993 р. помер патріарх Київський і всієї України Мстислав. По смерті патріарха Мстислава, згідно зі статутом, треба було обрати місцеблюстителя патріаршого престолу. Це мав зробити (також згідно статуту) Синод, який призначив проведення Всеукраїнського церковного собору на жовтень 1993 р.

У 1993 р. від УПЦ–КП відокремився архієпископ Львівський Петро (Петрусь), який брав участь у Всеукраїнському Помісному Соборі 25-26 червня 1992 р. Серед духовенства, що відійшло від Київського патріархату, був також о. Володимир Ярема. 11 червня 1993 р. після смерті патріарха Мстислава вони “відновили” Українську автокефальну православну церкву (далі – УАПЦ). Щоб випередити жовтневий собор, о. Володимир Ярема та єпископ Петро Петрусь, призначені патріархом Мстиславом в грудні 1992 р. “керувати” УАПЦ в Україні, вирішили обрати патріарха для свого церковного ою'єднання [29, с.523]. Але у них не було кандидата. Тоді протоієрей Володимир Ярема розлучився зі своєю дружиною прийняв чернечий постриг, щоб мати змогу отрима-

ти єпископське рукоположення. 6 вересня 1993 р. в Будинку колишньої Центральної Ради (тепер Київський міський будинок учителя) пройшов другий Помісний Собор УАПЦ. На патріарший престіл було обрано та інтронізовано нового патріарха, яким став 77-літній єпископ Переяславський і Січеславський Дмитрій (Ярема) [19, с.9].

Всі ці події відбулися до Помісного Собору УПЦ–КП. Патріарх Дмитрій з'явився раніше інтронізації патріарха Володимира (Романюка). Церковне об'єднання УАПЦ спочатку не отримало державної реєстрації (реєстрація відбулася лише в березні 1995 р.) [29, с.228].

Всеукраїнський православний церковний собор УПЦ–КП відбувся в 20 жовтня 1993 р. На який прибули делегати від кожної єпархії, були запрошені представники духовенства і миряни, монастирів, братств, духовних закладів: всього біля 150 чоловік. За результатами таємного голосування новим патріархом УПЦ–КП було обрано Володимира Романюка. Обрання нового Предстоятеля УПЦ–КП як компромісної фігури, дисидента та доволілітнього в'язня (17 років) радянських концтаборів, митрополита Чернігівського Володимира (Романюка) – внесло нові тенденції в розвиток православ'я в Україні.

Спроби створення єдиної Помісної Української православної церкви зіткнулись зі значними об'єктивними та суб'єктивними труднощами, зумовленими, головним чином, байдужим відношенням до проблеми з боку влади та шаленим спротивом Московського патріархату.

Окрім зазначених вище подій, не менш актуальними залишалася для преси подія утворення УПЦ–КП на об'єдначому соборі 25–26 червня 1992 р. та постать заступника патріарха, митрополита Філарета (Денисенка).

Найбільшу увагу у *січні 1993 р.* засобами масової інформації було сконцентровано на відносинах між УПЦ–КП та Українською православною церквою (далі – УПЦ–МП).

На підтримку УПЦ–КП орієнтувалися такі газети, як “Сільські вісті”, “Хрещатик”, “Молодь України”, “Голос України” (до червня 1993 р.), “Робітнича газета”, “Вечірній Київ”, “Замкова гора”, “Самостійна Україна”, “Київська правда”, “Наша віра”. Загалом публікації цих видань можна охарактеризувати як доволі стримані [1, арк. 73].

Натомість на підтримку УПЦ–МП орієнтувалися переважно російськомовні видання, такі газети, як зокрема “Киевские новости” (№ 2), “Киевский вестник” (№ 2), “Независимость” (№ 9), “Республика”, “Киевские ведомости” [1, арк. 73].

У *лютому 1993 р.* тема міжконфесійних відносин піднімалася у засобах масової інформації в 49 публікаціях. До традиційно активних у висвітленні релігійних проблем газет “Независимость” [5], “Киевские ве-

домости” додалися нові засоби масової інформації: “Правда України”, “Київська правда”, “Народне слово”, “Рідна церква”, “Наше місто”, “Народна справа”, “Народна трибуна” [1, арк. 75].

“Вісті з України” своїми публікаціями намагались “відродити” Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ) в Галичині. Зокрема, цій проблемі була присвячена стаття: “Третє відродження УАПЦ?” [1, арк. 77].

У березні 1993 р. активність засобів масової інформації у висвітленні релігійних питань була високою. Спостерігається стійкий інтерес читачів до релігійної проблематики, значна увага до неї пресових засобів масової інформації. В цьому місяці причиною активності була пресконференція (22 березня 1993 р.) дана С. Головатим, Головою ХДПУ В. Журавським, представниками УАПЦ та ректором семінарії УПЦ-МП О. Кубеліусом про те, що найбільшою небезпекою для існування незалежної України є постання УПЦ-КП. Таку позицію підтримали “Киевские ведомости” та “Независимость”. Здивувало, що “Голос України”, “Вечірній Київ”, “Молодь України” виявили симпатії до такої позиції, хоча такий підхід для них є нетрадиційним. На захист УПЦ-КП виступила лише газета “Українські обрії”. Лише одну публікацію проти УПЦ-КП подала в цьому місяці “Независимость” [13]. “Вісті з України” традиційно підтримували відновлення УАПЦ (4 публікації) і “Вечірній Київ”. З підтримкою УПЦ-КП виступили газети: “Замкова гора”, “Урядовий кур’єр”, “Народна газета”, “Самостійна Україна”, “Наша віра”, “Правда України” [1, арк. 79].

У квітні 1993 р. на позиціях підтримки УПЦ-МП залишилися газети “Независимость”, “Киевские ведомости” і “Киевский вестник”. Вони пов’язували у своїх публікаціях діяльність УПЦ-КП з підтримкою її з боку влади та УНА–УНС–УНСО (наприклад, стаття Анісімова В. “Кто содержит УНСО и нардепов?” в газеті “Независимость”) [9, с. 3].

Газети “Наша віра” та “Вісті з України” розповідали про діяльність УАПЦ в США та Львові. Матеріали на підтримку УПЦ-КП подали такі газети: “Правда України”, “Самостійна Україна”, “Замкова гора”, “Народна газета”, “Київська правда”. Як правило, усі газетні публікації висвітлювали проблему взаєморозуміння між УПЦ-КП та УПЦ-МП.

У травні 1993 р. в газеті “Голос України” вийшла друком стаття С. Головатого “Коли законниками стають фарисеї” [16], яка являє собою юридичний аналіз ситуації, що склалася в українському православ’ї. Автор акцентує увагу на тому, що штучне форсування подій (мається на увазі об’єднавчий собор 1992 р.), надмірна політизація церковного життя призвели до багатобічного конфлікту не тільки між різними кон-

фесіями, а й усередині українського православ'я. Використовуючи слова патріарха Мстислава, автор наголошує, що “трагедія українського явища полягає в такому явищі, як філаретівщина. Доки вона існуватиме криза в українському православ'ї не мине” [16, с. 6]. Тенденційно з критикою УПЦ-КП виступає і газета “Независимость”, кожен випуск якої не обходиться без статті В. Анісімова на релігійну тематику [7; 10; 11].

У червні 1993 р. головною подією релігійного життя стала смерть патріарха УПЦ-КП та УАПЦ Мстислава. Майже всі засоби масової інформації, з тих чи інших позицій подали матеріали, пов'язані з його життям та діяльністю.

У газеті “Голос України” № 144 була опублікована стаття “Киевский патриархат: непростой путь к единству” [22], в якій автор дає позитивну оцінку об'єднавчому собору (25–26 червня 1992 р.), в результаті якого було утворено УПЦ-КП та осуджує тих єпископів та духовенство загалом, яке побоюлося “піти на розрив канонічного зв'язку з Москвою” [22, с. 7]. Загалом ця стаття цікава тим, що показує не тільки позитивні сторони об'єднавчого процесу в православ'ї, але і його проблеми та внутрішньоцерковні суперечності всередині УПЦ-КП.

Автор статті “Мрії Мстислава здійснить Філарет? Парадокс ...”, опублікованої в газеті “Post-Поступ” вказує на те, що авантюра з відродження УАПЦ архієреєм Петром (Петрусем) у Львівській області провалилася і прогнозується, що невдовзі цей ієрарх як і владика Іоан Боднарчук, опиняться під омофором митрополита Філарета. “Тому складається на те, що перемога УПЦ-КП і особисто Філарета – справа лише часу”, – зазначає автор [1, арк. 82]. Прямим підтвердженням цих думок є статистика публікацій у звітному місяці. З 48 публікацій лише у 2-ох, з часу об'єднавчого собору 1992 р. вміщені негативні матеріали щодо УПЦ-КП, натомість в 10-ти – позитивні. Можливо, журналісти відчували певні зміни у релігійному протистоянні в Україні. Не так різко щодо автокефального руху вже висловлювались “Независимость” [6], “Киевские ведомости”, “Киевские новости” [1, арк. 83].

У серпні – вересні 1993 р. активні позиції у висвітленні церковно-релігійного життя традиційно займали газети “Самостійна Україна”, “Голос України”, “Урядовий кур'єр”, “Правда України”, “Вісті з України”, “Київський вісник”, “Независимость”, “Україна молода”, “Post-Поступ” та деякі інші.

За цей період у пресі з'являється ряд цікавих публікацій, зокрема О. Забарич “Українська церква втрачає свою духовність, Ю. Бойко, І. Гречко “Боже Великий, єдиний, нам Україну храни!”, П. Панченко “Православ'я на роздоріжжі”, В. Бондаренко, В. Середа “Православ'я:

тернистий шлях до єдності”, інтерв’ю митрополита Філарета, “Домысли и правда” (інтерв’ю митрополита Філарета) [18; 14; 26; 15; 3] – у серпні; П. Косуха, П. Яроцький “Український екуменізм чи ідея єдиної національної церкви?”, Л. Козик “Владика Димитрій” – новий патріарх, С. Речинський “Покровська церква – роковини гонінь”, А. Сенчило, Є. Мельник “Страсти по собору”, В. Анисимов “Не время уклоняться”, В. Єленський “До церкви близько, а до Бога?”, Л. Шевчук “УАПЦ обрала патріарха. Що далі?”, І. Льод “Українське православ’я: конфлікти переходять у кризу”, “Відродження української церкви – інтерв’ю голови Ради у справах релігій А. Зінченка” [23; 21; 27; 28; 4; 17; 314 24; 2].

Собор УАПЦ, який відбувся 7 вересня 1993 р., зацікавив лише 4 періодичних видання: “Голос України” від 7 вересня, “Вісті України” (№ 38 від 22 вересня), “Независимость” (№ 110 від 10 вересня), “Молодь України” (№ 99 від 14 вересня) [1, арк. 93].

Собор УПЦ-КП та обрання Патріарха Київського і всієї Русі-України (20 жовтня 1993 р.) привернули увагу преси до релігійної проблематики. 15 пресових органів у 40 публікаціях висвітлюють у жовтні цю тему. Особливу активність проявили такі газети, як “Голос України”, “Урядовий кур’єр”, “Молодь України”, “Київське ведомости”, “Независимость”, “Вісті з України”, “Україна молода”, “Київский вестник”, “Українська газета”, “Вечірній Київ”, “Літературна Україна”, “Робітничая газета”, “Сільські вісті”, “Київська правда”, “Самостійна Україна”, “Замкова гора”.

Головна подія – Собор УПЦ-КП, що відбувся в жовтні 1993 року, привернула найбільшу увагу преси також у листопаді. Відповідно, “Молодь України” (№ 15 від 12 листопада 1993 р.) представила розгорнуте інтерв’ю з Патріархом Київським і Всієї Русі-України Володимиром; “Урядовий кур’єр” (№ 160-161 від 2 листопада 1993 р.) написала про візит віце-прем’єра України М. Жулинського до Стамбулу та його зустрічі з Вселенським Патріархом; “Замкова гора” (№ 13 (40)) опублікувала доповідь Заступника Патріарха митрополита Філарета; “Українська газета” (№ 18) широко висвітлила хід Собору; “Независимость” виступила проти УПЦ-КП в № 131 стаття “На православном фронте без перемен” [1, арк. 99–100].

Загалом, характеризуючи тон публікацій на тему релігійно-церковного життя в пресі 1993 р., приходимо до висновку, що в публікаціях більшості газет на релігійну тематику переважала зважена і поміркована позиція. Характерними для обласних газет є публікації полемічних статей про міжконфесійні відносини. Газети західних областей публікували дописки про міжконфесійні майнові суперечки.

Більшість газетної інформації була присвячена висвітленню життя і діяльності громад УПЦ та УПЦ-КП.

Визначальними для деяких періодичних видань були заклики до об'єднання православ'я в Україні. Так, газети Чернівецької області “Час відродження” та “Вісник РУХу” обґрунтовали правомірність і канонічність об'єднавчого Собору і утворення УПЦ-КП. Луцькі газети “Народна трибуна”, “Волинь” виступили з позиції єдності всіх православних навколо єдиної церкви. Вони першими опублікували звернення духовенства Волині до синодів і єпископів УПЦ і УПЦ-КП про об'єднання в єдину Українську православну церкву. Це ж звернення передрукували “Вільне слово” (Вінниця) та “Вісті Рівненщини”. Разом з тим публікувалися й матеріали, які не сприяли консолідації і примиренню у православ'ї. Зокрема, публікація в Луцькій газеті “Справедливість”, спрямована проти УПЦ-КП. 15 травня 1993 р. ця газета передрукувала згадану статтю С. Головатого “Коли законниками стають фарисеї”. Районна Житомирська та Вінницька газети (“Вісті” і “Подолія”) подали кілька матеріалів про неканонічність УПЦ-КП, засуджуючи дії митрополита Філарета [1, арк. 86].

Прикметним для преси сходу і півдня України є нейтральне ставлення до протистояння між УПЦ і УПЦ-КП. Винятком є газети “Запорізька правда” та “Запорізька Січ”, які висвітлювали релігійне життя області з позиції єдності православних церков і захисту громад УПЦ-КП [1, арк. 87].

Якщо говорити про рівень подачі інформації, то загалом релігійна проблематика на сторінках провідних українських друкованих засобів масової інформації відображалася непрофесійно. Очевидно, що вітчизняні мас-медіа у більшості своїй не ставили собі за мету сприяти підвищенню духовності чи принаймні захищати ті її паростки, що відроджувалися на теренах поскомуністичної України. На жаль, така ситуація зберігається і сьогодні. Якщо окремі видання і мають постійну рубрику “Духовність” чи “Духовні джерела” (“Урядовий кур'єр”), то, як правило, церква з її поняттям Духу Божого повністю поступається тут розповідям про музеї, концерти органної музики, виставки, галереї тощо. Лише в чотирьох із десяти видань (“Україна молода”, “Вечірній Київ”, “День”, “Дзеркало тижня”) є рубрики, присвячені церковній проблематиці, та відповідальні журналісти, які висвітлюють цю тему.

Варто наголосити, що в українській пресі за роки незалежності держави так і не виокремилися церковні журналісти “як клас”. В окремих виданнях є релігійні оглядачі (газета “День” – Клара Гудзик, газета “Дзеркало тижня” – Катерина Щоткіна), проте “більшість серед авторів, – зазначає А. Юраш, – люди без професійної журналістської або

теологічної освіти, як правило, конфесійно заангажовані. Журналісти через брак досвіду і знань у церковній сфері взагалі бояться братися за ці теми або обмежуються простим інформуванням” [32, с. 17]. На його думку, позицію видання у релігійних питаннях на тлі загальної релігійної апатії та неосвіченості формують такі чинники, як політичні симпатії, сьогочасні кон’юнктурні міркування, власна позиція когось із членів редакційного колективу. Актуалізація навіть одного з цих чинників робить матеріал однобічним, а отже, суб’єктивним.

Попри надзвичайну важливість духовного чинника для формування адекватних ціннісних орієнтацій українського суспільства, українські друковані ЗМІ здебільшого не надавали на початку 90-х рр. ХХ ст., як і не надають сьогодні йому належного значення, що виявляється у відсутності на їхніх сторінках глибоких, продуманих і всебічних матеріалів на релігійну тематику.

Список використаних джерел та літератури:

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО). – Ф. 4648. – Оп. 7. – Спр. 691. – 101 акр.
2. “Відродження української церкви” (інтерв’ю голови Ради у справах релігій А. Зінченка) // Вісті з України. – 1993. – № 38 (16–22 вересня). – С. 15.
3. “Домыслы и правда” (інтерв’ю митрополита Філарета) // “Правда Украины” – 1993. – № 143 (17 серпня). – С. 3.
4. Анисимов В. “Не время уклоняться” / Василий Анисимов // Независимость. – 1993. – № 111 (15 вересня). – С. 1, 3.
5. Анисимов В. “Законному государству нужна законная церковь” (інтерв’ю з Володимиром Сабоданом) / Василий Анисимов // Независимость. – 1993. – 19 лютого. – С. 6.
6. Анисимов В. “Патриотомеры” в законе / Василий Анисимов // Независимость. – 1993. – 4 червня. – С. 6.
7. Анисимов В. Грустные секреты президента / Василий Анисимов // Независимость. – 1993. – 15 травня. – С. 1.
8. Анисимов В. Кто заказывает литургию? / Василий Анисимов // Независимость. – 1993. – 24 лютого. – С. 6.
9. Анисимов В. Кто содержит УНСО и нардепов? / Василий Анисимов // Независимость. – 1993. – 9 квітня. – С. 3.
10. Анисимов В. На “лемузине Щербицкого” / Василий Анисимов // Независимость. – 1993. – 22 травня. – С. 5.
11. Анисимов В. На колени перед расстриженным Филаретом? / Василий Анисимов // Независимость. – 1993. – 5 травня. – С. 4–5.
12. Анисимов В. Приют в синагоге нашли православные, изгнанные Филаретом из храмов / Василий Анисимов // Независимость. – 1993. – 10 березня. – С. 4.

13. Анисимов В. Свобода без совести? / Василий Анисимов // Независимость. – 1993. – 24 березня. – С. 1–2.

14. Бойко Ю. “Боже Великий, єдиний, нам Україну храни!” / Ю. Бойко, І. Гречко // Голос України. – 1993. – № 157 (19 серпня). – С. 7.

15. Бондаренко В. Православ'я: тернистий шлях до єдності / В. В. Бондаренко, В. Серєда // Урядовий кур'єр. – 1993. – № 16 (3 серпня). – С. 5.

16. Головатий С. Коли законниками стають фарисеї / Сергій Головатий // Голос України. – 1993. – № 81 (581). – С. 5–6.

17. Єленський В. “До церкви близько, а до Бога?” / Віктор Єленський // Україна молода. – 1993. – № 56 (7 вересня). – С. 4.

18. Забарич О. Українська церква втрачає свою духовність / О. Забарич // Самостійна Україна. – 1993. – № 24 (19 серпня). – С. 1–2.

19. Ігнатуша О. З історії Автокефалії на Україні / Олександр Ігнатуша // Наша Віра. – № 11. – С. 9.

20. Інтерв'ю митрополита Філарета // Ліберальна газета. – 1993. – № 13 (26 серпня – 1 вересня). – С. 3.

21. Козик Л. “Владика Димитрій” – новий патріарх / Л. Козик // Вісті з України. – 1993. – № 38 (16–22 вересня). – С. 15.

22. Колоша А. Київський патріархат: непростий путь к єдинству / А. Колоша // Голос України. – 1993. – № 144 (644). – С. 7.

23. Косуха П. Український єкуменізм чи ідея єдиної національної церкви? / П. Косуха, П. Яроцький // Голос України. – 1993. – № 169 (8 вересня). – С. 8.

24. Льод І. Українське православ'я: конфлікти переходять у кризу / І. Льод // Post-Postуп. – 1993. – № 33 (14–21 вересня). – С. 4.

25. Москаленко А. З. Основи масово-інформаційної діяльності / А. З. Москаленко, Л. В. Губерський, В. Ф. Іванов. – К., 1999. – 425 с.

26. Панченко П. Православ'я на роздоріжжі / П. Панченко // Голос України. – 1993. – № 161 (27 серпня). – С. 13.

27. Речинський С. Покровська церква – роковини гонінь / С. Речинський // Київський вісник. – 1993. – № 107 (28 вересня). – С. 3.

28. Сенчило А. Страсти по собору / А. Сенчило, Є. Мельник // Независимость. – 1993. – № 110 (10 вересня). – С. 3.

29. Філарет (Денисенко). Коротка історія створення Української Православної Церкви Київського Патріархату // Неправда московських анафем / упор. іг. Димитрій (Рудюк). – К. : Видавництво Київської патріархії. – 1999. – С. 221–237.

30. Хомчук О. Церква поза церковною огорожею. Розколи і руйнація Української православної Церкви в пошуках “константинопольського визнання” / Оксана Хомчук. – Чикаго; Іллінойс. – 2002. – 621 с.

31. Шевчук Л. УАПЦ обрала патріарха. Що далі? / Л. Шевчук // Україна молода. – 1993. – № 99 (14 вересня). – С. 2.

32. Юраш А. В. Українська Церква в контексті сучасних політико-конфесійних та комунікативних процесів (історико-політологічний аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.01 / А. В. Юраш ; Львівський держ. ун-т ім. Івана Франка. – Л., 1996. – 21 с.